

Відгук

**офіційного опонента на дисертацію Кароєвої Тетяни Робертівни
„Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства
в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.”,
виконаної на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
зі спеціальності 07.00.01 – історія України (Вінниця: Вінницький
державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
2015. – 539 с. рукопису)**

Сучасні глобалізаційні процеси не лише не послаблюють в інформаційно-культурному просторі значення книги як історично сформованої форми і способу накопичення, передачі та споживання різноманітних знань, а й навпаки, у зв'язку з неупинним ускладненням і розвитком різних галузей науки, культури, медицини і техніки, підвищують її роль у вирішенні багатьох питань, що стоять перед людством, забезпеченні загального світового поступу. Не втратили своєї актуальності наукова, навчальна, художня і науково-популярна література, яка відповідає світовим (національним) стандартам книжкової культури як складової і незаперечного надбання сучасної цивілізації.

Тож з'ясування історичного та інших аспектів формування і розвитку культури виготовлення, поширення і ужитку книги як такої, незалежно від її типології, характеру і змісту, складає одне із важливих завдань вчених, які займаються дослідженням культурних процесів, зокрема, в українському просторі упродовж другої половини ХІХ – десятих років ХХ ст., коли в процесі реалізації загальноімперської політики модернізації вдалося досягти значних позитивних результатів. На жаль, ця тема у зазначених хронологічних рамках практично випала зі змісту фундаментальної (у 5 томах і 10 книгах) „Історії української культури”, виданої НАН України у 2001-2013 рр.

Враховуючи цей факт, а також недостатні напрацювання дослідників, які піднімали різні аспекти зазначеної проблеми, варто наголосити на своєчасності появи докторської дисертації „Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” Тетяни Робертівни Кароєвої, знаного фахівця з історії книги в Україні. Дисертаційна робота – це перше, велике за обсягом, досить змістовне, між(транс)дисциплінарне дослідження, яке не має аналогів, виконане із врахуванням досягнень вітчизняної і зарубіжної історіографії, на великій документальній базі, до якої слід зарахувати й речові джерела - ретельно обстежені й систематизовані дисертанткою за бібліографічними критеріями тисячі томів раритетних видань того часу, що зберігаються у сучасних подільських бібліотеках. Зазначена тема входить до комплексної наукової теми „Поділля в контексті історії України”, яка досліджується кафедрою історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського і поки що не має державного реєстраційного номера.

Робота має загалом прийнятну структуру (вступ, 4 розділи і 13 підрозділів, висновки, список використаних джерел і літератури, додатки), відповідає визначенням об'єкту, предмету, меті, а також сформульованим завданням дослідження, базується на зрілій авторській концепції, сучасних теоретико-методологічних засадах, які включають два базові фундаментальні підходи до аналізу історичного процесу – всесвітньо-історичний та культурно-історичний.

Як свідчить аналіз тексту, дисертація містить такі доцільні складові, як-от 1)нормативно-правовий і соціокультурний контекст місцевого книжкового життя, де ґрунтовно висвітлено політику державної регламентації книжкової сфери, підвищення рівня освіченості і матеріальних статків як обов'язкової умови і стимулу до книгокористування; 2)діяльність подолян з творення книжкової культури (послідовно аналізується практичний внесок різних професійних груп місцевої інтелігенції /

півінтелігенції у творення регіонального книжкового простору; видавничу діяльність у великих і середніх містах регіону з метою забезпечення інформаційних потреб населення; способи поширення, придбання та використання книги в подільському середовищі; просування та популяризація книжкової культури серед соціальних низів та її вплив на формування локальних ідентичностей). Виправданою є увага до засвоєння книжкової культури, як історичного виклику, в етносоціокультурній та гендерно-віковій площинах, де ґрунтовно розглядається специфіка проявів книжкової культури різних соціальних груп, подається етноконфесійна характеристика книжності регіону, з'ясовуються гендерно-вікові особливості місцевої книжкової культури. Словом, авторка охопила найважливіші і найістотніші питання, що напряду стосуються піднятої теми і висвітлюють її об'єктивно існуючі сегменти.

Т.Р.Кароєва виявила і широко використала багатий, різноманітний і змістовний конкретно-історичний матеріал, вміло узагальнила і систематизувала його в межах кожного розділу, який може бути предметом спеціального дослідження, створила загалом добротну, цінну і корисну роботу, що дає розуміння умов перебігу, сутності і змісту періоду формування книжкової культури, яка розглядається як один із ефективних чинників культурної модернізації тогочасного суспільства, з'ясовує чимале коло творців (авторів, видавців, торгівців тощо) і масових учасників цього широко розповсюдженого в імперії і регіоні явища – читачів шкільних, публічних, приватних і громадських бібліотек, придбаної для родини літератури, учасників бібліотечних (громадських) заходів із популяризації змісту різноманітної літератури. Крім того, в дослідженні акцентується увага на соціальних і політичних аспектах книжкової культури, доведено її вплив на розгортання громадсько-політичних і національно-культурних рухів, комплексно аналізується книжковий масив, що був у розпорядженні міських і сільських жителів краю, грамотно прочитано виявлені провенієнції, досить глибоко розглянуто питання щодо книжкового потенціалу і роботи

динамічно зростаючої бібліотечної мережі регіону як вияв посилення ролі книги у суспільно-культурному житті та один із головних чинників залучення освічених подолян до активного засвоєння наукових знань, художньо-літературних, політичних і публіцистичних творів, культурно-духовних цінностей взагалі. Аналіз піднятих питань супроводжується використанням цікавих і змістовних додатків (10 таблиць, 2 діаграми, списки друкарень, книгарень, родових бібліотек, власників особистих бібліотек).

Обґрунтований хронологічний діапазон, в межах якого розв'язуються усі чітко сформовані дослідницькі завдання із застосуванням між(транс)дисциплінарного підходу для висвітлення в контексті історичного дослідження історико-книгознавчого, бібліотекознавчого, бібліографознавчого, економічного, соціологічного, політичного та інших аспектів, а також з використанням сучасного методологічного інструментарію, дало змогу успішно дослідити зв'язок між рівнем письменності подолян і їх читацьким інтересом, розрахувати завдяки прогнозуванню питому вагу тих, хто був потенційно здатний формувати та розвивати власну книжкову культуру, з'ясувати можливості задоволення інформаційних потреб місцевого населення та поширення книжкової культури серед його етнічних, соціальних, вікових і статевих груп тощо.

До честі дисертантки, вона не політизувала роботу, хоча при з'ясуванні тих чи тих питань їй довелося аналізувати заходи самодержавства щодо обмеження і заборони до 1905 р. і під час Великої війни більшості українського друку, вилучення українофільських видань тощо. Вона уникла категоричних тверджень про Російську імперію як запрограмоване зло для народів, що її населяли, особливо для українців, євреїв і поляків, її колоніальну національну політику, на чому сьогодні наполягають лише окремі історики, спробувала представити імперську владу, що захищала великодержавні інтереси і обстоювала загальноросійську ідентичність, позбавлену національних відмінностей, лояльною до усіх мешканців країни, передусім православного віросповідання, які об'єктивно були зацікавлені у

наздоганяючій модернізації різних сторін життя – від управління, економіки і соціальної сфери до освіти, культури і самоврядування.

Разом з тим в дослідженні виявлено й певні упущення. Зокрема, це стосується раціонального співвідношення між обсягами різних частин обсягу дисертації (це стосується розділів 3, 4). Об'єкт дослідження доцільно було сформулювати вужче, адже зазначена авторкою „модернізація суспільства в українських губерніях” (с.7) охоплює низку таких різноманітних складових, як-от державно-управлінський, соціальний, економічний, судово-правовий, громадсько-політичний, освітньо-культурний та ін. До того ж треба мати на увазі, за Ш.Ейзенштадтом, який вивчав модернізаційні процеси у різних країнах світу, що індекси модернізації не обов'язково призводять до появи нових інноваційних якостей того чи того суспільства.

В дисертації не завжди вживається унормований термінологічний апарат. Це стосується, зокрема, таких термінів, як „освітній ценз” (с.140) при аналізі рівня грамотності (освіченості) населення; „антропологізація історії книжкової культури” (с.87) (очевидно малось на увазі персоніфікація цієї галузі історичних знань, хоча з'ясування будь-якої складової історії без висвітлення ролі людини, суспільних груп неможливе); „цілісне, холістичне бачення проблеми” (с.98). Невідомо про які „більш достовірні джерела” (с.89) йдеться при розгляді джерел особового походження. Не зовсім вдалим є визначення книжкової культури „як важливого свідка і учасника модернізації” (с.5). Потребує з'ясування поняття „культурна модернізація” (с.9). Щодо ідеологічної літератури, то треба мати на увазі, що, за прийнятою типологією, ідеологія кінця XIX – початку XX ст. поділялася на чотири основні течії: лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм і комунізм (марксизм), але не було такого окремого напрямку, як радикалізм (с.304). Цим ідеологічним течіям відповідали певні групи друку, поширювані у суспільстві різними політичними силами.

З поля зору дослідниці випало питання про вплив подій Першої світової війни на функціонування бібліотечної мережі регіону (2.2), а також

така форма роботи з читачами (слухачами), як оприлюднення автором у великих міських аудиторіях своїх літературних (неопублікованих) текстів, зокрема подільською освітянкою, волонтеркою російсько-японської війни і громадською діячкою Олімпіадою Пащенко (див.: Адамський В. Життєпис Олімпіади Пащенко крізь призму власного інтелектуального доробку / В.Адамський // Пащенко О. Матеріали до життєпису / О. Пащенко; упоряд., автор передмови В.Адамський. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – С.18).

Є й інші зауваження й побажання. Так, аналіз Статуту про цензуру та друк (с.117-118) варто робити за першоджерелом, а не за монографією сучасного російського дослідника М.Куфаєва. Не відомо, як стаття львівської дослідниці І.Качур про французьку книгу у Львові другої половини XVIII ст., на яку зроблено посилання на с.172, прислужилася дослідженню книготоргівлі на Поділлі у першій половині XIX ст. Не переконаний, що потрібно було використати цитату зі статті В.Ульянова (Леніна) „Ще один похід на демократію” про читання в Росії „народом, масою, натовпом, „низами” дешевих книг на політичні теми (с.222) для того, щоб з’ясувати масштаб читацьких інтересу й практики в Подільському краї наприкінці XIX – на початку XX ст. І ще. Враховуючи той факт, що тема кандидатської дисертації Т.Р.Кароєвої „ Книговидавнича справа Поділля: тенденції розвитку (друга половина XIX – початок 30-х років XX ст.” (2004) стосується окремих аспектів її докторської роботи, варто було б вказати, чи використовувала авторка у ній раніш сформульовані положення і висновки (якщо так, то у якому обсязі).

Щодо висновків. Загалом вони правильні, хоча після підрозділів не скрізь рівновеликі і повні (з висновків до підрозділу 2.2 випав підсумок щодо мережі навчальних закладів, учнівського контингенту та росту освічених подолян. У проміжному висновку на с.171, який підсумовує розвиток поліграфічної промисловості в губернії, фігурують столиці імперії, хоча у засновках про них не йдеться). Висновки до підрозділів 3.1 і 3.2

розпорошені між не артикульованими пунктами, які входять до їх структури, а після розділу 4 - лапідарні. Недоцільним є наведення у прикінцевих висновках переліку завдань (с.391-392), які розв'язуються (у теперішньому часі) в процесі вивчення книжкової культури.

Попри загалом високий рівень мовної культури дисертантки, в роботі мають місце непоодинокі орфографічні, синтаксичні, пунктуаційні і технічні погрішності, русизми.

І все ж, не зважаючи на висловлені зауваження, які, як видно, мають переважно частковий, непринциповий характер, не стосуються базових параметрів і серйозно не впливають на оцінку виконаної роботи, офіційний опонент на основі повного аналізу тексту рукопису дисертації, його автореферату і опублікованих праць дисертантки вважає:

- по-перше, для дослідження обрано актуальну наукову тему, яка вимагає між(транс) дисциплінарного підходу, виконана на великій джерельній базі, із врахуванням сучасного стану вітчизняної історіографії проблеми, застосуванням сучасних методології та інструментарію, має незаперечне теоретичне і практичне значення;

- по-друге, структура роботи охоплює усі найважливіші складові досліджуваної проблеми, про які вже йшлося;

- по-третє, запропоновані в роботі комплексне, цілісне і між(транс)дисциплінарне висвітлення розвитку книжкової культури, а також значна частина висловлених наукових положень мають новаторський характер, збагачують сучасні історіографічні надбання і заслуговують розвитку у подальших наукових дослідженнях, які варто присвятити іншим українським регіонам;

- по-четверте, практично усі свої наукові положення дисертантка належно обґрунтувала, що залишає поза сумнівом їх достовірність;

- по-п'яте, висновки, зроблені у розділах і наприкінці роботи, - об'єктивні, сутнісні, загалом належно підсумовують як структурні частини, так і дослідження загалом, не викликаючи якихось заперечень;

- по-шосте, дисертація є завершеною працею;

- по-сьоме, авторка уперше в історіографії дослідила таку складну, актуальну проблему, як розвиток книжкової культури в контексті модернізації суспільства у зазначений хронологічний період на прикладі Подільської губернії, визначивши при цьому усі складові цього історико-культурного, суспільного явища і чинники, які забезпечували його розвиток в умовах реалізації курсу самодержавства на європеїзацію країни та її регіонів. Зазначені та інші якості дають право пропонувати наявний в дисертації матеріал та вміщені у публікація дисертантки результати наукового пошуку для використання в узагальнюючих працях з історії української культури, навчальній літературі для українських вишів, краєзнавчих виданнях;

- по-восьме, 1 персональна монографія і 48 одноосібних авторських публікаціях, з них 21 – у фахових збірниках, журналах, 3 – у закордонних науково-періодичних виданнях і 2 – у вітчизняних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних, повністю представляють найважливіші результати, отримані в процесі роботи над розкриттям об'єкта і предмета дисертації, розв'язанням завдань дослідження і досягненням його мети;

- по-дев'яте, основні результати дисертації належно апробовані на 22 міжнародних (зарубіжних), всеукраїнських конференціях (читаннях);

- по-десяте, автореферат дисертації ідентично віддзеркалює структуру дослідження, містить основні результати, отримані авторкою, чітко формулює розуміння змісту вступної частини, усіх розділів і висновків, завершується анотаціями трьома мовами (українською, російською, англійською) й не виходить за межі встановленого обсягу тексту.

Тож винесена на захист дисертація Кароєвої Тетяни Робертівни „Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України загалом відповідає „Вимогам до оформлення дисертацій та

авторефератів дисертацій”, вміщених у „Бюлетені Вищої атестаційної комісії України” (2011, №9-10), „Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р., №567, а її авторка заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук із зазначеної спеціальності.

Офіційний опонент –

Завальнюк Олександр Михайлович,
доктор історичних наук, професор, професор
кафедри історії України Кам’янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

11 березня 2016 року